

AFGAŃSKO-IRANŃSKIE RELACJE W ŚWIETLE WIELKIEJ GRY I BUDZENIA SIĘ ŚWIADOMOŚCI NARODOWEJ NA ŚRODKOWYM WSCHODZIE W DOBIE RUCHU KONSTYTUCYJNEGO W IRANIE (1905–1911)

Abstract: During the second half of the 19th and early 20th century diplomatic relations on the borders of Central Asia, South Asia and the Middle East were still shaped by the Great Game – a geopolitical rivalry between the Russian and the British Empires. Iran and Afghanistan did not formally become colonial states at this period, but played an extremely important role in the politics of both Moscow and London. While discussing Iran's Constitutional Movement it is worth mentioning the events leading up to the establishment of the constitution in Afghanistan. Numerous Iranian influences and inspirations can be found in this process. A common figure in the discussion on the relations of these countries is Seyyed Jamalouddin al-Afghani, whose Iranian origin is widely contested by Afghans. Adopting the constitution was one of the ways that governments of Muslim states moved towards a modernization of the Muslim world in which al-Afghani saw a way out of dependency on the West.

KEYWORDS: Afghanistan, Iran, Constitution, constitutional movements, bilateral relations, ideology

Przez wiele wieków ziemie Iranu i Afganistanu stanowiły całość polityczno-kulturową. Szczególnie na polu dziedzictwa językowego, kulturowego i cywilizacyjnego po dziś dzień zachowało się wiele cech tej historycznej wspólnoty. Choć Afganistan jako samodzielny byt państwowy oficjalnie zaistniał na mapach za sprawą Ahmada Szaha Durraniego w połowie XVIII wieku, to jak zwraca uwagę Kajhan Barzegar, „historia obu państw faktycznie toczyła się jednym nurtem aż do 1919 roku i niezależnienia się Afganistanu od Imperium Brytyjskiego”¹. Irański badacz zauważa przy tym, iż ziemie współczesnego Afganistanu można uznać za część historycznego „Wielkiego Chorasanu”². Stąd Afganistan w polityce zagranicznej Iranu, jako państwo sąsiednie oraz „historyczna prowincja” zawsze stanowił ważny kierunek.

Niniejsze opracowanie ma za zadanie poruszyć istotną, acz zazwyczaj omawianą jedynie pobieżnie, jako część szerszych opracowań, kwestię relacji obu państw w przeddzień zakończenia rosyjsko-brytyjskiej rywalizacji w regionie. Dotyczy okresu bezpośrednio poprzedzającego faktyczne usamodzielnienie się tytułowych podmiotów państwowych w dziedzinie polityki zagranicznej i dyplomacji, co związane było z powołaniem konstytucji w obu państwach. W artykule tym, który poprzedziło wystąpienie na konferencji „Ruch Konstytucyjny w Iranie 1905–1911”³, nie zgłębiam kwestii samego ruchu konstytucyjnego w Iranie, starając się zwrócić uwagę na kwestie bilateralne, a także inspi-

---

¹ Kayhan Barzegar, *Siyasat-e khareji-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran dar Khavar-e Miyane*, CIRE, Tehran 1395/2017, s. 173.

² Ibidem.

³ Ogólnopolskie Seminarium Naukowe „Ruch Konstytucyjny w Iranie 1905–1911” odbyło się 18 listopada 2016 roku w Krakowie na Uniwersytecie Jagiellońskim.

racje wydarzeniami w Iranie, które pojawiły się w Afganistanie w owym czasie. Należy przy tym podkreślić, że tak na Zachodzie, jak i w opracowaniach irańskich uczonych, okres ruchu konstytucyjnego (lata 1905–1911) w relacjach afgańsko-irańskich jest stunkowo pobieżnie opisany, niejednokrotnie wręcz przemilczany. Przykładowo, obszerna monografia, której autorem jest Mohammad Ali Bahmani-Kadžar pt. *Iran i Afganistan – od jedności do ustalenia granic politycznych*⁴, choć dotyczy kwestii bilateralnych – ustanowienia granic między Iranem i Afganistanem, okres badawczy kończy na latach panowania w Afganistanie emira Abdulrahmana Chana (1880-1901). Tymczasem należy zauważyć, że faktycznie granica afgańsko-irańska ostatecznie ukształtowana została właśnie w latach Ruchu Konstytucyjnego poprzez arbitraż brytyjski. Większość źródeł stanowiących bibliografię do niniejszego opracowania to publikacje dotyczące historii Iranu bądź Afganistanu, a także zjawiska konstytucjonalizmu w obu państwach i nie koncentrują się one na zagadnieniach sąsiedztwa i wzajemnych relacji w rzeczonym okresie czasu.

Należy nadmienić, że w artykule nie jest ściśle przestrzegana cezura czasowa ze względu na konieczność omówienia kontekstu poruszanego zagadnienia. Celem opracowania jest zwrócenie uwagi na problematykę historycznego sąsiedztwa dwóch państw, blisko związanych kulturowo i językowo. Niniejszym artykuł ma charakter poglądowy i w zamyśle autora może stanowić bazę do dalszych naukowych dociekań i bardziej wnikliwego opracowania.

KONTEKST HISTORYCZNO-POLITYCZNY

W XIX i na początku XX wieku dyplomację i politykę zagraniczną na Środkowym Wschodzie⁵ kształtowała tak zwana Wielka Gra, czyli geopolityczna rywalizacja o wpływy w tym strategicznie położonym regionie świata, która rozgrywała się pomiędzy Rosyjskim Caratem, a Imperium Brytyjskim. Iran (wówczas częściej zwany Persją⁶) oraz Afganistan, jako że w przeciwieństwie do innych organizmów państwowych Półwyspu Indyjskiego, Azji Centralnej i Kaukazu, formalnie nie zostały skolonizowane, pełniły istotną rolę tak w polityce Petersburga, jak i Londynu. Oba państwa prowadziły także wojny ze wspomnianymi potęgami. W drugiej połowie XIX wieku oraz w dwudziestoleciu międzywojennym Afganistan trzykrotnie stał się z Imperium Brytyjskim, w wyniku czego stracił mniej więcej połowę ziem Pasztunistanu⁷. Persja w kolejnych wojnach toczących się w latach: 1651–1653, 1722–1723, 1796, 1806–1813, 1826–1828 walczyła z Caratem o wpływy na Kaukazie oraz z Brytyjczykami o odebrany Afganistanowi Herat (1856–1857). Okoliczności ostatniego ze wspomnianych konfliktów, ze względu na jego znaczenie w kontekście relacji afgańsko-irańskich, zostaną szerzej opisane w dalszej części artykułu. Należy podkreślić, że przez cały okres trwania Wielkiej Gry ze stro-

⁴ Mohammad Ali Bahmani-Kadžar, *Iran va Afghanistan az yeganegi ta ta'ayin-e marzha-ye siyasi*, Markaz-e Esnad va Tarikh-e Diplomasi, Tehran 1384 (2005).

⁵ Termin zgodny w tym wypadku z angielskim *Middle Asia*.

⁶ Warto zauważyć, że dość powszechnie uważa się, iż szach Reza Pahlawi w 1935 roku zmienił nazwę rządzonego przez siebie państwa. Nie jest to jednak twierdzenie zgodne z prawdą. Na wniosek szacha Ministerstwo Spraw Zagranicznych oficjalnie zwróciło się jedynie do przedstawicielstw dyplomatycznych w Teheranie o używanie w oficjalnej korespondencji określenia „Iran” zamiast dotychczas dominującego terminu „Persja”.

⁷ Pasztunistan lub Pasztunchwa – określenie ziem w obecnym w Afganistanie i Pakistanie w większości zamieszkanym przez Pasztunów.

ny obu mocarstw prowadzona była tak na terenie Afganistanu, jak i Persji rywalizacja wywiadowcza, w którą zaangażowani byli zarówno dyplomaci, jak również podróżnicy i kupcy. Konkludując, Persja i Afganistan na przełomie XIX i XX wieku były zarówno obiektami politycznego zainteresowania mocarstw, budowania stref wpływów, jak i ekspansji terytorialnej w dosłownym znaczeniu tego sformułowania. Najczęściej jednak władze słabych politycznie, ekonomicznie i militarnie, acz walczących o zachowanie suwerenności Afganistanu i Persji, bywały wykorzystywane instrumentalnie w geopolitycznej rozgrywce wielkich sił ówczesnego świata. Co istotne, następstwa Wielkiej Gry, są w regionie odczuwalne po czasy współczesne. W kontekście wspomnianej rywalizacji potęg w regionie dużo mniejszą wagę miały relacje wzajemne słabych politycznie państw regionu. Co istotne, w relacjach afgańsko-irańskich w omawianym okresie bardzo trudno jest wyodrębnić założenia polityki *stricte* bilateralnej spośród zależności istniejących pomiędzy tymi państwami, a Rosją oraz Imperium Brytyjskim. Skupiając się zatem na burzliwych czasach kształtowania się i dojrzenia świadomości konstytucyjnej w Iranie (ale także pod Hindukuszem), warto zaznaczyć, że w odniesieniu do tego okresu niewłaściwym pozostaje użycie terminu „stosunki” afgańsko-irańskie, gdyż na szczeblu politycznym i dyplomatycznym, zostały one oficjalnie zawiązane znacznie później – dopiero w chwili podpisania traktatu o przyjaźni i nieagresji w 1923 roku⁸.

POLITYKA ZAGRANICZNA AFGANISTANU NA POCZĄTKU XX WIEKU, A IRAN

Lata ruchu konstytucyjnego w Iranie to w historii Afganistanu czasy pomiędzy wojnami brytyjsko-afgańskimi – drugą z lat 1878–1880 i trzecią, ostatnią z roku 1919. Określając rzecz bardziej precyzyjnie, jest to okres panowania króla Habibullaha Chana (1901–1919). Państwo Habibullaha w wymiarze polityki zagranicznej, podobnie jak wcześniej państwo jego ojca emira Abdurrahmana Chana⁹, znajdowało się całkowicie w orbicie wpływów brytyjskich. Afganistan faktycznie wyswobodził się z nich dopiero po trzeciej wojnie afgańsko-brytyjskiej, rozpoczętej z inicjatywy Amanullaha Chana – trzeciego syna Habibullaha. Patrząc przez pryzmat tej zależności, wydaje się oczywistym, iż sam Habibullah Chan w polityce zagranicznej koncentrował się głównie na wektorze południowym – zakładającym zbliżenie z brytyjskimi Indiami. Afgański władca odbył w czasie swego panowania podróż do Delhi (1906–1907), skąd powrócił zainspirowany do modernizowania kraju oraz westernizacji afgańskiego społeczeństwa. Za sprawą tej fascynacji Habibullah bywa dziś określany w literaturze mianem władcy postępowego, aczkolwiek działającego nieco opieszale i stawiającego swój prywatny komfort ponad dobro państwa i poddanych¹⁰. Warto dodać, że sprzymierzającemu się z Brytyjczykami Habibullahowi zależało także na odzyskaniu północnych ziem zagarniętych wcześniej przez Rosjan w trakcie ekspansji w Azji Centralnej – tą kwestią również można tłumaczyć ścisły sojusz z Londynem i nieco ograniczony pęd ku suwerenności na początku XX wieku. Wobec uzależnienia od Londynu i zainteresowania kierunkiem indyjskim w polityce regionalnej, zachodnie ziemie Afganistanu, jak również zachodni sąsiad – Iran, nie był obiektem szczególnego zainteresowania ze strony Habibullaha.

⁸ Frank Clements, *Conflict in Afghanistan: a Historical Encyclopaedia*, ABC-Clio, Santa Barbara 2003, s. 8.

⁹ Zahir Tanin, *Afghanistan dar qarne bistom (1900–1996)*, Maiwand, Tehran 1383, s. 19.

¹⁰ Ibidem, s. 22.

AFGANISTAN W POLITYCE OSTATNICH WŁADCÓW KADŻARSKICH

Kadžarowie (1789–1925), podobnie jak większość rządzących Persją wcześniej dynastii, byli w swej polityce zagranicznej zasadniczo bardziej skoncentrowani na ziemiach północnego i północno-zachodniego Iranu, a także na Kaukazie, niżli na ziemiach wschodnich i granicy z Afganistanem, którego ziemie w pierwszej połowie XIX wieku wciąż uznawali za część swojej sfery wpływów¹¹, choć w rzeczywistości nie kontrolowali ich. Jeśli chodzi o wschodnie rubieże Persji, szczególne miejsce w polityce Kadżarów do lat 60. XIX wieku zajmował Herat. Władcy Iranu dostrzegali strategiczne znaczenie Heratu, położonego na skrzyżowaniu szlaków z Merwu do Kandaharu i z Maszhadu do Mazar-e Szarif i dalej na wschód. Ponadto „Perła Chorasanu” – miasto w przestrzeni geopolitycznej leżące gdzieś pomiędzy Bliskim Wschodem, obecną Azją Centralną i Południową jeszcze za czasów safawidzkich było uznawane za miasto irańskie i oczywiście, integralną część Iranu¹². Już król Agha Mohammad Chan (1794–1797) przyłączył na krótko w 1797 roku Chorasany wraz z jego stolicą do Persji. Następne próby włączenia tego miasta do Iranu miały miejsce kolejno w 1816 roku, w latach 1837–1838 (tzw. pierwsza wojna o Herat¹³) oraz w 1852 roku. Przynależność terytorialna Heratu stała się niniejszym głównym tematem irańsko-afgańskiego sporu, moderowanego przez Rosjan i Brytyjczyków w XIX wieku. Co prawda na początku XX wieku, w dobie ruchu konstytucyjnego w Persji sprawa irańskich roszczeń wobec Heratu była już ostatecznie rozwiązana na niekorzyść Teheranu, to wciąż nieprzebrzmiałym echem w relacjach sąsiedzkich odbijała się ostatnia z batalii (druga wojna o Herat¹⁴) czyli wojna persko-brytyjska z lat 1856–1857.

Okazją do przejścia Heratu stało się zdobycie tam władzy przez Mohammada Jusefa Chana, który był irańskim protegowanym. Armii perskiej udało się zdobyć miasto bez oporu. Po przybyciu Irańczyków Jusef Chan okazał nielojalność i zwrócił się do emira Kabulu – Dust Mohammada Chana o wsparcie, ten jednak nie przybył mu z pomocą¹⁵. Tymczasem w obronie afgańskich roszczeń do Heratu wystąpili Brytyjczycy, którzy dążyli do uczynienia z Afganistanu państwa buforowego pomiędzy Rosją i należącymi do Korony Brytyjskiej Indiami. Brytyjczycy obawiali się rosyjsko-irańskiej współpracy w działaniach wobec Afganistanu, która mogłaby zagrozić ich kolonii w Azji Południowej, a faktem jest, że w owym czasie irańskie roszczenia wobec Heratu skutecznie podsycala Rosja. Co istotne, działania wojenne we wspomnianym konflikcie nie toczyły się na afgańsko-irańskim pograniczu, Brytyjczycy bowiem zdecydowali się zaatakować Iran od strony Zatoki Perskiej. Już w pierwszych działaniach zbrojnych wyraźną przewagę osiągnęły lepiej wyszkolone i uzbrojone siły imperium, co skłoniło Naseroddina Szacha do szybkiego wycofania się z Heratu oraz podpisania traktatu pokojowego. Traktat Paryski (marzec 1857) jednoznacznie odrzucał irańskie roszczenia do Heratu, jakkolwiek zgodnie z artykułem VII tegoż traktatu Iran zachowywał prawo do wysłania wojsk do Afganistanu w wypadku pogwałcenia jego granic¹⁶. Naseroddin Szach, jako władca Iranu uznał też

¹¹ Mahmud Mahmud, *Tarikh-e ravabet-e siyasi Iran va Englis dar qarn-e nuzdahom-e miladi*, Eqbal, Teheran 1353/1974, t. I, część 9, s. 197.

¹² Mohsen Milani, *Iran's Policy Towards Afghanistan*, „Middle East Journal” 2006, t. 60, nr 2, s. 252.

¹³ Anna Krasnowolska (red.), *Historia Iranu*, Ossolineum, Wrocław 2010, s. 718–721.

¹⁴ Ibidem, s. 750–751.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ M. Milani, op. cit.

jako pierwszy władca Persji niepodległość Afganistanu¹⁷. Rolę mediatora w ewentualnych sporach irańsko-afgańskich miała pełnić Wielka Brytania, która zobowiązywała się do wywierania wpływu na Afganistan, by ten rozwiązywał spory pokojowo¹⁸. Casus wojny o Herat ukazał w pełni słabość siły regionalnej jaką był Iran, wobec konfrontacji z mocarstwem jakim była wówczas Wielka Brytania. Sprawujący władzę w Iranie na przełomie XIX i XX wieku ostatni Kadżarowie mieli wciąż dość żywe doświadczenia z walk nie tyle ze swoimi afgańskimi sąsiadami, co z broniącą ich praw do Heratu armią brytyjską, na początku XX wieku nadal preferowali więc utrzymanie postanowień traktatu.

PROCES KSZTAŁTOWANIA SIĘ GRANICY AFGAŃSKO-IRAŃSKIEJ

Mimo znaczącej kontroli poczynań politycznych i dyplomatycznych ze strony Londynu, a także zaangażowania Moskwy – co w obu wypadkach miało na celu m.in. utrzymanie impasu w relacjach Kabulu z Teheranem – w dobie ruchu konstytucyjnego na gruncie irańsko-afgańskim miało miejsce kilka bardzo istotnych wydarzeń, które bezsprzecznie należy odnotować w skomplikowanej historii relacji obu państw. Najważniejszymi spośród nich wydają się być przeprowadzona w 1904 roku demarkacja granicy afgańsko-irańskiej, która wcześniej została nakreślona przez Brytyjczyków w 1872 roku w ramach misji arbitrażowej sir Fredericka Goldsmida¹⁹, oraz początki trwającego po czasy współczesne sporu o zasoby wodne rzeki Helmand (Hirmand) zasilające bezodpływowe jezioro Hamun-e Helmand.

Należy podkreślić, że kształt granicom politycznym Afganistanu nadała *de facto* rosyjsko-brytyjska rywalizacja i konieczność utworzenia strefy buforowej pomiędzy obiema potęgami. Stąd też, co szczególnie często jest podnoszone przy okazji współczesnych dyskusji na temat Afganistanu, wszystkie obecne granice tego państwa mają charakter sztuczny²⁰, choćby ze względu na fakt, że dzielą terytoria zamieszkałych wzdłuż nich grup etnicznych, między innymi: Pasztunów, Beludżów, Turkmenów, Uzbeków i Tadżyków. Nie inaczej rzecz ma się z granicą z Iranem, która ostatecznie uregulowana została właśnie w dobie irańskiej rewolucji konstytucyjnej. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na dość powszechną opinię współczesnych mieszkańców afgańsko-irańskiego pogranicza, iż podobnie jak południowa granica Afganistanu z Pakistanem, tak i wschodnia Iranu z Afganistanem jest przemyślanym dziełem Brytyjczyków, którzy ich zdaniem, wydatnie przyczynili się do skomplikowania sytuacji w regionie, czego konsekwencje odczuwalne są do dziś. Końcowy etap kształtowania granicy afgańsko-irańskiej przypada na lata ruchu konstytucyjnego w Iranie i związany jest również z zagadnieniem hydropolityki na terenie Sistanu. Problem podziału wód rzeki Helmand wyrósł na główny problem graniczny po ostatecznej utracie Heratu przez Persję. Rzeka Helmand, która stanowiła źródło wody dla Sistanu wypływa z serca gór Hindukusz – około 80 km na zachód od Kabulu. Jest istotnym źródłem irygacji w całym stosunkowo pustynnym południowo-zachodnim Afganistanie i uchodzi do jeziora Hamun-e Helmand podzielonego granicą między Iran i Afganistan.

¹⁷ Andreas Wilde, *Continuity and Hiatus: Structural Patterns of Iran's Policy in Afghanistan*, „Internationales Asienforum” 2009, t. 40, nr 1–2, s. 13.

¹⁸ A. Krasnowolska, op. cit., s. 751.

¹⁹ Ramamoorthy Gopalakrishnan, *The Geography and Politics of Afghanistan*, Concept Publishing Company, New Delhi 1982, s. 93.

²⁰ K. Barzegar, op. cit.

W 1872 roku misja arbitrażowa pod kierownictwem generała Sir Frederica Goldsmida podzieliła Sistan na dwie części – „właściwą” i gęsto zaludnioną irańską oraz „zewnątrzną” afgańską. Granicę wyznaczył środek biegu rzeki Helmand na odcinku od Kohak Dam (Band-e Sistan) do krańca jeziora Hamun-e-Puza(k).²¹ Na mocy porozumienia obie strony zachowały prawo do korzystania z wód rzeki Helmand i wód innych okolicznych rzek, spływających do niecki sistańskiej. Nie sprecyzowano jednak dokładnie, co ten zapis oznacza w praktyce, toteż obie strony interpretowały go i korzystały z niego mając baczenie wyłącznie na własny interes. Naturalnie wyrósł wokół tej kwestii spór, który nasilał się zwłaszcza w okresach suszy. Tymczasem w 1896 roku miała miejsce powódź, w wyniku której rzeka Helmand zmieniła swój bieg i przesunęła się bardziej w głąb terytorium Persji. Co godne podkreślenia w ówczesnej sytuacji, lokalne autorytety po obu stronach granicy doszły do porozumienia i budując zaporę ziemną na kanale Parian, przywróciły bieg rzeki do swego wcześniejszego koryta zwanego Siksar. W 1896 roku ustawiono też 89 słupów granicznych na całej długości granicy. Sześć lat później w 1902 roku w wyniku suszy woda przestała docierać do irańskiego Sistanu, co doprowadziło do zbrojnych potyczek mieszkających po obu stronach granicy populacji. To zakończyło się drugim arbitrażem ze strony Brytyjczyków, który miał dokładnie sprecyzować kwestie praw do korzystania z lokalnych zasobów wodnych²². Po niemal dwóch latach spędzonych w Sistanie (od 1903), w kwietniu 1905 pułkownik Arthur MacMahon na czele drugiej komisji granicznej dokonał kolejnego brytyjskiego arbitrażu pomiędzy Iranem i Afganistanem. Powstały w tym czasie ośmiopunktowy dokument dał Iranowi prawo do wykorzystania $\frac{1}{3}$ wody, która dociera do Sistanu (określono bowiem, że taka ilość wody w zupełności wystarczy do irygacji upraw na tym terenie), zaś cały górny bieg rzeki Helmand pozostawać miał do wyłącznej dyspozycji Afganistanu. W pierwszej klauzuli postanowiono, że obie strony mają całkowity zakaz swobodnej budowy nowych kanałów irygacyjnych, mając jednocześnie prawo do utrzymania już istniejących kanałów, otwierania starych, bądź nawet budowy nowych, lecz jedynie w wypadku gdy założona ilość wody dla obu stron pozostanie wartością nienaruszoną. W siódmej klauzuli zawarto też zapis, że wody górnego biegu rzeki Helmand ze względu na usytuowanie geograficznego należą wyłącznie do Afganistanu, a Persja nie ma prawa do przekazywania swego prawa do zasobów wodnych żadnemu podmiotowi trzeciemu. Iran w odróżnieniu od afgańskiego władcy Habibullaha, nigdy oficjalnie nie zaakceptował tych postanowień i poinformował o tym brytyjski rząd w 1906 roku²³. Należy nadmienić w tym miejscu jako rzecz interesującą, iż sprawa nie została oficjalnie rozwiązana do dziś, co rodzi pewne konflikty, niemniej ogólnie rzecz ujmując, tak na początku dwudziestego wieku, jak i obecnie nie przeszkadza Afganistanowi i Iranowi w normalizacji wzajemnych relacji²⁴.

Angielsko-Rosyjskie porozumienie z 1907 roku²⁵, które formalnie miało zakończyć Wielką Grę podzieliło przejrzystość region Środkowego Wschodu na strefy wpływów. Persja została miała podzielona na trzy strefy: południową – podporządkowaną Wielkiej

---

²¹ Daniel Bolland, *Boundaries: iii. Boundaries of Afghanistan*, Encyclopaedia Iranica, t. IV/4, s. 406–415, www.iranicaonline.org/articles/boundaries-iii [05.04.2017].

²² Pirouz Mojtahed-Zadeh, *Boundary Politics and International Boundaries of Iran*, Universal Publishers, Florida 2006, s. 247.

²³ Louis Dupree, *Afghanistan*, Princeton University Press, Princeton, 1973, s. 432.

²⁴ A. Wilde, op. cit.

²⁵ *The Anglo-Russian Entente 1907*, Great Britain, Parliamentary Papers, London, 1908, t. CXXV, Cmd. 3750: wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Anglo-Russian_Entente [27.03.2017].

Brytanii, północną – kontrolowaną przez Rosję oraz środkową – z zasady neutralną, stanowiącą rodzaj bufora pomiędzy strefami wpływów obu mocarstw. W treści konwencji, oczywiście, nie nazwano tych rejonów strefami wpływów poszczególnych krajów, aby nie sugerowało to żadnej formy rozbioru Persji przez mocarstwa. Rosja zobowiązała się też uznać brytyjski protektorat nad Afganistanem, przy jednoczesnym przyzwoleniu na utrzymywanie kontaktów dyplomatycznych z emirem Afganistanu. To postanowienie, podpisane bez wiedzy władz Afganistanu i Persji straciło swoje znaczenie w czasie I wojny światowej, która zmieniła układ sił w regionie, zaś sam Afganistan wyswobodził się spod ścisłej brytyjskiej protekcji w 1919 roku.

POCZĄTKI RUCHU KONSTITUCYJNEGO W AFGANISTANIE

– IRAŃSKIE INSPIRACJE I NACJONALIZM PASZTUŃSKI

W odniesieniu do wydarzeń związanych z powstaniem irańskiej ustawy zasadniczej, należy wspomnieć również o wydarzeniach prowadzących do ustanowienia konstytucji Afganistanu. Zwłaszcza, że w tym procesie również można odnaleźć liczne irańskie ślady oraz inspiracje a także zbieżności w kwestiach okoliczności powstania konstytucji obu krajów. Istotną postacią zarówno w kontekście ruchu konstytucyjnego w Iranie, jak i w Afganistanie jest Sejjed Dżamaloddin al-Afghani, o którym warto wspomnieć w kontekście budzących się w regionie ruchów konstytucyjnych i nacjonalizmów.

W 1880 roku, Abdurrahman Chan doszedł do władzy w Afganistanie i ustanowił scentralizowaną monarchię absolutną (z wpływami brytyjskiego rządu w Indiach). Zasadniczo od samego początku jego panowania w łonie afgańskiej inteligencji, która rekrutowała się z administracji dworskiej i wykształconych najczęściej w Indiach Brytyjskich, liderów poszczególnych plemion, pojawiły się dążenia do przekształcenia monarchii absolutnej w formę monarchii, w której większą rolę odgrywaliby obywatele państwa. Również szkoły otwierane w Afganistanie przez Abdurrahmana (1880–1901), jak i jego syna Habibullaha (m.in. *Habibija*²⁶) miały wpływ na kształtowanie się inteligencji i co za tym szło, także nowoczesnych poglądów inspirowanych myślą zachodnią. Jak podkreśla Said Amir Ardżomand: „niewielki ruch konstytucyjny w łonie afgańskiej miejskiej inteligencji istniał już w pierwszej dekadzie XX wieku i był stymulowany przez ruchy konstytucyjne w Rosji w 1905 roku, Iranie w roku 1906 i Osmańskiej Turcji w 1908 roku”²⁷. Na fali ruchów rewolucyjnych w Azji, na terenie Afganistanu liderem ruchu konstytucyjnego został Sarwar Wasif – poeta i uczonec. Był to ruch stosunkowo niewielki, bo ledwie kilkuset osobowy (za główny odpowiedzialny czynnik niewielkiej popularności ruchu uznaje się powszechny w Afganistanie w tym czasie analfabetyzm), na który składało się kilka niewielkich grup zarówno na dworze, jak i poza nim, zrzeszających przede wszystkim postępowych ulemów²⁸. Jednocześnie ruch Wasifa był dość wpływowy, zdobywał popularność, krytykując zależność Afganistanu od Imperium Brytyjskiego, a także niemoc polityczną i rozwiązyły tryb życia Habibullaha. Wasif jego otoczenie piętnowali

²⁶ Szkoła średnia założona przez króla Habibullaha Chana, która stała się kolebką afgańskiej inteligencji; patrz: Jawan Shir, *Afghan Nationalism: State-Elites and Historiography: 1901–1929*, History Department, James Madison University, 2010, s. 3.

²⁷ Hassan M. Kakar, *Constitutional History of Afghanistan*, w: *Encyclopaedia Iranica* t. VI/2, 1992, s. 158–59.

²⁸ Thomas Ruttig, *Islamists, Leftists – and a Void in the Center. Afghanistan's Political Parties and where they come from (1902–2006)*, Konrad Adenauer Stiftung 2006, s. 3.

także znaczące sumy pieniędzy, które płynęły z dworu do prominentnych przedstawicieli rządzącego rodu Mohammadzajów oraz potępiali działania prowadzące do utrzymania ogólnego zacofania kraju. Jak zauważył brat ówczesnego władcy Afganistanu Nasrallah Chan, to „edukacja wyprodukowała konstytucjonalizm, zaś konstytucjonalizm stoi w opozycji do władzy królewskiej usankcjonowanej przez szariat (prawo muzułmańskie)”²⁹. Ruch konstytucyjny został krwawo stłumiony w 1909 roku przez króla, który nakazał stracić ośmiu spośród jego liderów, zaś trzydziestu pięciu kolejnych zostało uwięzionych po odkryciu, że grupa miała zamiar się uzbroić³⁰.

Wspólnym mianownikiem w dyskusji nad historią Iranu i Afganistanu w dobie formowania się konstytucjonalizmu w regionie jest wspomniana postać al-Afghaniego, o którego pochodzenie do dziś Irańczycy spierają się z Afgańczykami³¹. Al-Afghani działał w Afganistanie, Iranie, Indiach, Imperium Osmańskim i w świecie arabskim, ale także w Rosji i na Zachodzie, starając się propagować pogląd, iż muzułmanie nie muszą stanowić jedynie słabej jakości naśladowców Zachodu, ale mogą pójść własną drogą, czerpiąc z własnych tradycji i szukając wzorców w Koranie³². Uchwalanie konstytucji przez rządy kolejnych państw muzułmańskich było jedną z dróg modernizacji, w której al-Afghani widział drogę wyjścia świata muzułmańskiego z impasu i poddaństwa względem Zachodu. Zachodni uczeni rozpoczynając rozważania o irańskim ruchu konstytucyjnym wspominają często o fascynacji al-Afghaniego zachodnią myślą³³. Właśnie za sprawą działań al-Afghaniego, Iran miał szansę przyjąć konstytucję znacznie wcześniej, bowiem już w latach 80. XIX wieku. W 1887 roku Naseroddin Szach zaprosił al-Afghaniego do Persji z zadaniem przygotowania reform dla kraju. Ten jako doradca szacha opracowywał konstytucję, na mocy której miała w Iranie powstać monarchia konstytucyjno-parlamentarna, jednak zaniepokojone kręgi dworskie sugerowały Naseroddinowi, że projekt al-Afghaniego może doprowadzić nawet do odsunięcia go od władzy. Ponadto różnice zdań m.in. w kwestii przyznania koncesji tytoniowej obcokrajowcom wpłynęły na zawiązanie się poważnego konfliktu na linii al-Afghani – Naseroddin Szah. Wreszcie al-Afghani stał się zaciekleym przeciwnikiem polityki szacha, za co w 1891 roku został wygnany z Iranu.

Wspomniana postać miała prawdopodobnie nawet bardziej istotny, choć w tym wypadku już pośredni wpływ na kształtowanie się drugiego prądu konstytucyjnego w Afganistanie. Ideologia al-Afghaniego inspirowała bowiem Mahmuda Tarziego, który uznawany jest za najwybitniejszego intelektualistę afgańskiego pierwszych dwóch dekad XX wieku. Tarzi jako wydawca pierwszego regularnie ukazującego się afgańskiego pisma – dwumiesięcznika „Saradz-ol-achbar”, określany bywa ojcem afgańskiego dziennikarstwa, modernizacji oraz prekursorem zmian społecznych. Jego również uważa się za ojca drugiego prądu afgańskich konstytucjonalistów zwanego *Maszruta chahan*³⁴. Choć sam Tarzi urodził się w Ghazni w arystokratycznej pasztuńskiej rodzinie, jego światopogląd został ukształtowany poza Afganistanem. W latach 70. XIX wieku ojciec Tarziego popadł w niełaskę emira Abdurrahmana i zmuszony był wyjechać z rodziną z Afganistanu. Po

²⁹ H.M. Kakar, *ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ A. Krasnowolska, *op. cit.*, s. 762–763.

³² Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal ad-Din “al-Afghani”: A Political Biography*, University of California Press, Berkeley 1972, s. 163–164.

³³ Ervand Abrahamian, *The Causes of the Constitutional Revolution in Iran*, „International Journal of Middle East Studies” 1979, t. 10, nr 3, s. 385.

³⁴ W języku dari i paszto znaczy dosłownie „pragnący konstytucji / stronnictwo rewolucyjne”.

trzyletnim pobycie w Indiach, przeprowadził się do Turcji. Młody Mahmud Tarzi, który spędził w Imperium Osmańskim bez mała dwadzieścia lat, zainspirował się ideami Atatürka, czego dał wyraz stając później w swym kraju na czele „Młodych Afganów”. Jak czytamy w *Afghanistan dar qarne bistom*, Tarzi stał się „zwolennikiem sekularyzacji państwa i zwalczania zacofania”³⁵. Jednak za kluczowy okres, który ukształtował poglądy Tarziego i w którym zdecydował się on podjąć misję krzewienia myśli narodowej i budowę nowoczesnego społeczeństwa w Afganistanie, był czas spotkań z al-Afghanim w Stambule w 1897 roku. Muzułmański działacz i ideolog szybko stał się mentorem dla Tarziego, który sam napisał „siedem miesięcy rozmów (z al-Afghanim – przyp. JG) było warte tyle, co siedem lat doświadczeń z podróży”³⁶. W 1901 roku dążący do zreformowania kraju Habibullah Chan zaprosił rodzinę Tarziego do Afganistanu i powierzył mu posadę w strukturach władzy. W ten sposób Mahmud Tarzi zaczął przedstawiać w Afganistanie nowoczesne idee, które powoli rozkwitały, aż, jak niektórzy twierdzą, umożliwiły reformy Amanullahowi Chanowi po I wojnie światowej oraz wyzwoleniu się Afganistanu spod brytyjskiej protekcji (pełnię niezależności Afganistan zyskał dopiero na mocy traktatu w Rawalpindi z 1919 roku, kończącego trzecią z wojen brytyjsko-afgańskich).

Szczególnie istotną kwestią w kontekście relacji afgańsko-irańskich poruszaną przez Mahmuda Tarziego pozostaje także rola języka perskiego w Afganistanie. Język perski – urzędowy w Iranie stanowi część wspólnego dziedzictwa i po dziś dzień pozostaje elementem pozwalającym na zbliżenie kulturowe i polityczne, dzięki czemu może być uznany przez niektórych mieszkańców Afganistanu (szczególnie dominujących liczebnie i cechujących się silnym etnocentryzmem Pasztunów³⁷) za instrument szerzenia wpływów Iranu w Afganistanie. Tarzi miał tego świadomość. Paradoksalnie pisząc po persku i publikując w tym języku w *Saradz-ol-achbar*, podkreślał konieczność podniesienia rangi języka paszto w Afganistanie³⁸. Co jednak godne uwagi, Tarzi nie kwestionował języka perskiego jako komponentu afgańskiej tożsamości³⁹. Niemniej poruszone tu kwestie językowe związane są ściśle z budzeniem się narodowej świadomości pasztuńskiej, która wraz z językiem i kulturą paszto stoi w Afganistanie niejako w opozycji do tożsamości związanej z kulturą języka dari (perskiego), jakkolwiek niewątpliwie obie te rzeczywistości wspólnie kształtują oblicze Afganistanu jako państwa⁴⁰.

Ówczesny nacjonalizm w regionie – tak w Iranie, jak i Afganistanie związany również z dążeniem do rozwoju i uchwalania konstytucji przez narody, cechował się dążeniem do wyzwolenia spod obcych, kolonialnych wpływów. Jednak nacjonalizm pasztuński w Afganistanie nie tylko skierowany był przeciwko dominacji mocarstw, a tak wówczas jak i obecnie stanowił postawę przeciwną zbliżeniu z Iranem, jako regionalnym hegemonem traktującym Afganistan protekcyjnie oraz próbującym narzucić mu własną kulturę.

³⁵ Z. Tanin, op. cit., s. 25.

³⁶ *Serāj al-aḡbār* t. VI/5, s. 1b–8, za: May Schinasi, *Tarzi Mahmud*, Encyclopaedia Iranica: www.iranicaonline.org/articles/tarzi-mahmud [04.04.2017].

³⁷ Ebrahim Khatemi-Khosroushahi (red.), *Ketab-e Asia (3). Vizhe-ye Afghanistan pas az Taleban*, TISRI, Teheran 2004, s. 13.

³⁸ Senzil K. Nawid, *Tarzi and the Emergence of Afghan Nationalism: Formation of the Nationalist Ideology*, AIAS-University of Arizona, 2009: www.bu.edu/aias/nawid_article.pdf [31.03.2017].

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Więcej informacji na ten temat znaleźć można w: Jolanta Sierakowska-Dyndo, *Granice wyobraźni politycznej Afgańczyków. Normatywno-aksjologiczne aspekty tradycji afgańskiej*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1998.

Początek XX wieku w relacjach afgańsko-irańskich pozostaje okresem działań pod dyktando uczestników Wielkiej Gry. Iran, który przez wiele wieków odgrywał dominującą rolę na Środkowym Wschodzie, w tym okresie pozostawał już jedynie pasywnym graczem⁴¹ w zdominowanej przez Rosjan i Brytyjczyków walce o wpływy. Należy jednocześnie zaznaczyć, że obecność mocarstw w regionie i świadomość politycznej dominacji tych sił były silnym katalizatorem zmian społecznych i politycznych, których przykładem są powstające w tym okresie ruchy konstytucyjne tak w Iranie, jak i w Afganistanie. Jednocześnie to Iran jako państwo silniejsze i lepiej rozwinięte był jednym z pionierów oraz inspiratorów modernizacji tradycyjnego społeczeństwa w regionie. Wzorce irańskie przenikały również do Afganistanu, choć w tym kraju istotniejszą rolę odegrała inteligencja pasztuńska, z zasady niechętna zbliżeniu z Iranem, a czerpiąca początkowo z wzorców zachodnich, a następnie z tureckich.

Okres ruchu konstytucyjnego w Iranie jest bardzo istotny dla budzenia się świadomości politycznej mieszkańców nie tylko samego Iranu, ale także sąsiedniego Afganistanu. Jest czasem przenikania się ideologii, tworzenia i umacniania tożsamości zarówno narodowych, jak i ponadnarodowej – muzułmańskiej (tu rola takich ideologów jak al-Afghani), dążących do wyrwania się społeczeństw blisko- i środkowowschodnich spod jarzma brytyjskiej oraz rosyjskiej dominacji.

Rzeczywistość regionu zmieniała się diametralnie wraz z wybuchem I wojny światowej, co w efekcie umożliwiło obu państwom prowadzenie własnej i niezależnej polityki zagranicznej. Afganistan i Iran podpisały traktat o przyjaźni w 1921 roku za panowania ostatniego z Kadzarów (Ahmada Szaha) i afgańskiego króla Amanullaha – od tego momentu można mówić już oficjalnie o stosunkach afgańsko-irańskich. Tymczasem konstytucja w Afganistanie została finalnie wprowadzona w 1923 roku przez postępowego króla Amanullaha⁴².

Początek dwudziestego stulecia jest również okresem ostatecznego ukształtowania się przebiegu granicy afgańsko-irańskiej, a jednocześnie początkiem dysputy granicznej – sporu o wody rzeki Helmand, który deklarował wielokrotnie, a w drugiej dekadzie XXI wieku wciąż nie został formalnie zakończony. Warto zauważyć przy tym, że granica afgańsko-irańska, podobnie jak afgańsko-pakistańska (nieuznana dotąd przez władze w Kabulu) pozostają wciąż istniejącym dziedzictwem poczynań kolonialnej Wielkiej Brytanii w regionie, dzieląc członków tych samych grup etnicznych pomiędzy różne organizmy państwowe.

BIBLIOGRAFIA

- Abrahamian Ervand, *The Causes of the Constitutional Revolution in Iran*, „International Journal of Middle East Studies” 1979, t. 10, nr 3, s. 381–414.
- Adamec Ludwig, Clements Frank, *Conflict in Afghanistan: a Historical Encyclopaedia*, ABC-Clio, Santa Barbara 2003.
- Arjomand Said Amir, *Constitutional Developments in Afghanistan: a Comparative and Historical Perspective*, 53 Drake L. Rev. 943, 2005: <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/drklr53&div=36&id=&page=> [27.06.2017].

---

⁴¹ Pirouz Mojtabeh-Zadeh, *Small Players of the Great Game. The Settlement of Iran's Eastern Borderlands and The Creation of Afghanistan*, Routledge Curzon, London 2004, s. 60.

⁴² Alexander Their, *The Making Constitution of Afghanistan*, „New York Law School Review” 2006–2007, t. 51, s. 560.

- Balland Daniel, *BOUNDARIES iii. Boundaries of Afghanistan*, Encyclopaedia Iranica, 1990, IV/4, s. 406–415: www.iranicaonline.org/articles/boundaries-iii [05.04.2017].
- Bahmani-Kajar Mohammad Ali, *Iran va Afghanistan az yeganegi ta ta'ayin-e marzha-ye siyasi*, Markaz-e Esnad va Tarikh-e Diplomasi, Tehran 1384 (2005).
- Barzegar Kayhan, *Siyasat-e khareji-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran dar Khavar-e Miyane*, CIRE, Tehran 1395/2017.
- Dupree Louis, *Afghanistan*, Princeton University Press, Princeton 1973.
- Gopalakrishnan Ramamoorthy, *The Geography and Politics of Afghanistan*, Concept Publishing Company, New Delhi 1982.
- Kakar Hassan M., *Constitutional History of Afghanistan*, w: *Encyclopaedia Iranica*, 1992, s. 158–162: www.iranicaonline.org/articles/constitutional-history-of-afghanistan [14.06.2017].
- Keddie Nikki, *Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani": A Political Biography*, University of California Press, Berkeley 1972.
- Khatemi-Khosroushahi Ebrahim (red.), *Ketab-e Asia* (3). *Vizhe-ye Afghanistan pas az Taleban*, TISRI, Teheran 2004.
- Krasnowolska Anna (red.), *Historia Iranu*, Ossolineum, Wrocław 2010.
- Mahmud Mahmud, *Tarikh-e ravabet-e siyasi Iran va Englis dar qarn-e nuzdahom-e miladi*, tom I, Eqbal, Teheran 1353/1974.
- Milani Mohsen, *Iran's Policy Towards Afghanistan*, „Middle East Journal” 2003, t. 60, nr 2, s. 235–256.
- Mojtahed-Zadeh Pirouz, *Boundary Politics and International Boundaries of Iran*, Universal Publishers, Florida 2006.
- Mojtahed-Zadeh Pirouz, *Small Players of the Great Game. The Settlement of Iran's Eastern Borderlands and The Creation of Afghanistan*, Routledge Curzon, London 2004.
- Nawid Senzil K., *Tarzi and the Emergence of Afghan Nationalism: Formation of the Nationalist Ideology*, AIAS-University of Arizona 2009: www.bu.edu/aias/nawid_article.pdf [31.03.2017].
- Ruttig Thomas, *Islamists, Leftists – and a Void in the Center. Afghanistan's Political Parties and where they come from (1902–2006)*, Konrad Adenauer Stiftung 2006: www.kas.de/wf/doc/kas_9674-544-2-30.pdf [27.06.2017].
- Shir Jawan, *Afghan Nationalism: State-Elites and Historiography: 1901-1929*, History Department, James Madison University, 2010: www.jmu.edu/mecm/files/bkapapers/Jawan%20Shir%20Nationalism%20in%20Afghanistan.pdf [27.06.2017].
- Sierakowska-Dyndo Jolanta, *Granice wyobraźni politycznej Afgańczyków. Normatywno-aksjologiczne aspekty tradycji afgańskiej*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1998.
- Schinasi May, *Tarzi Mahmud*, Encyclopaedia Iranica: www.iranicaonline.org/articles/tarzi-mahmud [04.04.2017].
- Tanin Zahir, *Afghanistan dar qarn-e bistom (1900–1996)*, Maiwand, Tehran 1383/2010.
- Tariq Mohammad. M., *Jamal Ad-Din Afghani: A Pioneer of Islamic Modernism*, „The Dialogue” 2011, t. VI, nr 4: www.qurtuba.edu.pk/thedialogue/The%20Dialogue/6_4/Dialogue_October_December2011_340-354.pdf [27.06.2017].
- The Anglo-Russian Entente 1907*, Great Britain, Parliamentary Papers, London 1908, t. CXXV, Cmd. 3750: wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Anglo-Russian_Entente [02.04.2017].
- Their Alexander, *The Making Constitution of Afghanistan*, „New York Law School Review” 2006–2007, t. 51, 557–579.
- Wilde Andreas, *Continuity and Hiatus: Structural Patterns of Iran's Policy in Afghanistan*, „Internationales Asienforum” 2009, t. 40, nr 1–2, s. 11–38.